

Altijd kiezen, en nooit vrij

Het dagelijks leven in de oorlog is geen zaak meer voor amateurhistorici

Waarom legden vrouwen het aan met Duitse soldaten? Wat beleefden dwangarbeiders in nazi-Duitsland? Steeds meer historici richten zich op de gewone man in de Tweede Wereldoorlog. Wat levert dat op?

Robert Gildea, Olivier Wieviorka, Anette Warring (eds.): *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*. Berg, 244 blz. € 90,99

Richard Vinen: *The Unfree French. Life under the Occupation*. Allen Lane, 477 blz. € 34,99

NIKIEK PAST

De geschiedenis van het dagelijks leven tijdens de Tweede Wereldoorlog bloeit. Decennialang was er nauwelijks aandacht voor het wel en wee van de gewone burger onder de bezetting. Het thema werd door professionele historici geassocieerd met geschiedenis voor en door liefhebbers, die niet verder keken dan de eigen plaats of regio. De oorlog was nog sterk gepolitiseerd en in de ban van goed en fout. Ideologische vertogen legitimeerden het optreden van diverse sociale groepen tijdens de oorlog en structureerden langs de overzichtelijke lijnen van verzet en collaboratie de noodzakelijke naoorlogse maatschappelijke (her)ordening. En ten slotte: er was lange tijd geen sluitende definitie voorhanden. Want geschiedenis van het dagelijks leven, wat is dat eigenlijk? Het privéleven van burgers waar elke referentie aan het politieke uit is verdwenen? Is dat geschiedenis 'van onderaf' tegenover de klassieke 'grote mannen' benadering? Of is het eenvoudigweg *petite histoire*, anekdotische geschiedenis waarin geen plaats is voor analyses?

Een aanzwellende golf van autobiografieën gekoppeld aan een groeiende belangstelling voor *human interest* en de vergrijzing van het zwart-witbeeld van de oorlog maken dat het genre van het dagelijks leven ook door beroepshistorici is omhelsd. In plaats van structuren schitteren steeds vaker subject en slachtoffer. Twee recent verschenen studies, over Frankrijk en over Europa, bevestigen deze trend.

In *The Unfree French. Life under the Occupation* staat Jan met de pet centraal. Niet bekende helden zoals verzetsstrijder Jean Moulin of beruchte verliezers zoals maarschalk Pétain staan centraal, maar degenen die zich tijdens de oorlog op de onderste sporten van de maatschappelijke ladder bevonden. Met zijn 'niet-vrije' Fransen doet de Britse historicus op diegenen die tijdens de oorlog onder het collaborerende Vichy-bewind van Pétain leefden en werkten, in tegenstelling tot de uitgeweken – vrije – Fransen rond generaal De Gaulle in Londen.

Pensioen

Vinens geschiedenis staat uitgebreid stil bij de achterkant van het grote verhaal. In plaats van het epische verhaal te vertellen van de snelle Duitse opmars in mei-juni 1940 door Frankrijk en de wanhopige pogingen van het Franse leger het tij te keren, zoomt Vinen in op de beleving van deze dramatische gebeurtenissen door de ogen van vluchtelingen en krijgsgevangenen. Waarom sloegen miljoenen Franse burgers op de vlucht? Waarom vluchtte de ene soldaat wel en de andere officier niet tijdens de slecht bewaakte gevangentransporten richting Duitsland? Voor zijn analyses leunt Vinen op recent verschenen monografieën die diverse aspecten van het dagelijks leven in Frankrijk tijdens de oorlog behandelen, in combinatie met autobiografische teksten. Deze kwamen vanaf de jaren tachtig, toen de generatie die jong was in de oorlog met pensioen ging en z'n herinnerin-

Een ijscoman in het gebombardeerde centrum van Rotterdam, 23 mei 1940
Foto Alphons Hustinx uit 'Rotterdam 1940-1945', Focus Publishing-Haarlem

gen opschreef, volop beschikbaar. Dat hier sprake is van veelal achteraf opgetekende herinneringen en dat de kans op vertekening groot is, neemt hij voor lief. Vinen is juist geïnteresseerd in deze subjectieve indrukken want zij staan in zijn optiek het dichtst op het dagelijks leven en de (gekleurde) herinnering eraan.

Vinens werk maakt duidelijk dat burgers altijd meer keuzes hadden dan collaboratie of verzet alléén. Er waren gradaties van accommoderend gedrag mogelijk en burgers konden hun afkeer van de bezetting en de bezetter op diverse manieren kenbaar maken. Bijvoorbeeld door te zwijgen, wat schrijver Vercors schitterend heeft verbeeld in *Le silence de la mer* (1942). In dit werk weigert een Franse te spreken met de ingekwartierde Duitse officier, hoe hoffelijk en correct deze zich tijdens zijn verblijf tegenover haar ook opstelt.

Verrassend is deze aandacht voor aspecten van het dagelijks leven, domein van vele grijsstinten, niet. De mythe van het verenigde Frankrijk dat zich tijdens de oorlog als één man achter de Gaulle schaarde, is lang geleden aan diggelen geslagen. Hetzelfde geldt voor de rol van Vichy ten opzichte van Duitsland, een thema waarvoor de Amerikaanse historicus Robert Paxton in de jaren zeventig pionierswerk verrichtte. De goed-fout kaders zijn langzaam maar zeker losgelaten. Vernieuwend daarentegen is Vinen's poging heel Frankrijk in zijn analyse te betrekken. Hij borduurt hiermee voort op Marianne in Chains: *Daily Life in the Heart of France during the German Occupation* (2002) van Robert Gildea, die de geschiedenis van het dagelijks leven in één bepaalde streek, de Loirevallei, in beeld bracht. Vernieuwend is ook dat Vinen aandacht schenkt aan sociale categorieën waar tot voor kort in de bezettingsgeschiedenis nauwelijks on-

derzoek naar werd verricht, zoals criminelen en prostituties.

Terwijl Vinen met zijn werk de sprong maakt van het regionale naar een landelijk perspectief heeft een collectief historici het concept van het dagelijks leven geprojecteerd op heel bezet Europa. De bundel *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe* is het resultaat van deze nogal gedurfde en deels geslaagde onderneming. Ook in deze studie staat de subjectieve beleving centraal en is de benadering bottom up, zij het dat de auteurs onder aanvoering van Robert Gildea, Olivier Wieviorka en Anette Warring het dagelijks leven steviger conceptualiseren. Volgens hen werd het dagelijks leven in de oorlog in alle landen bepaald door een drietal factoren: de aard van de bezetting (militair of civiel), de mate waarin een veroverd gebied ideologisch werd geïntegreerd in het Duitse Rijk (nazi-ficatie) alsook het gebied waar iemand woonde (geografische bepaaldheid). Rusland scoort op alle drie de punten slecht aangezien de Duitsers tegen de USSR een ideologisch geïnspireerd vernietigingsoorlog voerden tegen het communisme en voor *Lebensraum*.

Aan de andere kant van het spectrum staan de Denen die, althans binnen dit vergelijkende perspectief, een relatief milde bezettingstijd doormaakten. De auteurs erkennen dat het lastig is landen met elkaar te vergelijken, maar toch: overal speelden dezelfde factoren een rol. Nederlanders en Polen, Fransen en Grieken werden allen in meer of mindere mate geconfronteerd met tewerkstelling, vervolging, honger en oorlogsgeweld. Aan de hand van dergelijke variabelen proberen de auteurs de impact van de bezetting op het dagelijks leven als het ware te wegen. De metafoer die ze hierbij hanteren is die van de maatschappij als 'soft

wax' onder druk van de bezetter: hoe groter de druk, hoe dieper de sporen die werden getrokken.

De bijdragen zijn thematisch ingedeeld en handelen over seksuele relaties, collectieve represaillemaatregelen of tewerkstelling. Werk was een van de belangrijkste factoren die tot contact tussen Duitsers en de door hen onderworpen bevolkingen leidde. Ruim acht miljoen Europeanen zijn tijdens de oorlogsjaren in Duitsland werkzaam geweest, gedwongen of vrijwillig. Vanuit het perspectief van het dagelijks leven is deze migratiestroom als een gordiaanse knoop, want een onontwaaarbaar kluwen van persoonlijke belevissen. Vele motieven speelden een rol waaronder dwang (zowel van de Duitsers als van de eigen familie, uit angst voor represailles), ideologische overtuiging of – in veel gevallen – eenvoudige materiële noodzaak.

De ervaringen die in Duitsland waren opgedaan verschilden hemelsbreed. Zo trokken in de eerste jaren van de oorlog honderdduizenden Italianen vrijwillig over de Alpen om in de (oorlogs)industrie te gaan werken. Hoewel Mussolini bondgenoot nummer een van de nazi's was, werden vele van zijn landgenoten door de Duitsers met de nek aangekeken. Italianen werden niet alleen als raciaal inferieur beschouwd, maar volgens wijd verbreide stereotypen waren ze arbeidsschuw en verder klaagden ze altijd over het eten. Nog slechter af waren de *Ostarbeiter*, die na de inval in Rusland met miljoenen naar het Reich werden gehaald. Over het algemeen werden ze als vee behandeld. Maar *Surviving Hitler and Mussolini* geeft ook voorbeelden van jonge Russinnen die zich deze periode herinnerden als de beste jaren uit hun leven. Dat betrof dan vooral degenen die in relatief makkelijk baantjes terecht kwamen, zoals dienstbode.

Seksuele relaties

Voor zowel thuisblijvers als tewerkgestelden gold dat de grens tussen het publieke en private verviel. Het dagelijks leven werd in hoge mate moreel en politiek geladen. Zoals in het geval van vrouwen die relaties aanknoopten met Duitse soldaten: hun lichaam werd een ideologische *combat zone*.

Deze vrouwen vormden een uiterst heterogeen groep. Redenen met Duitsers om te gaan en relaties aan te knopen varieerden van verliefdheid, ideologische of materiële motieven tot een zucht naar avontuur als ook de kans te grijpen om onder het mom van relatieve anonimiteit uit de band van knellende vooroorlogse moraal te springen en seksuele fantasieën uit te leven. Een zekere ambivalentie was ook de bezetter hierbij niet vreemd. In noordwest Europa, bij de Germaanse broedervolkeren, was het Duitse soldaten oogluikend toegestaan contact te zoeken. Van de andere kant, volgens de officiële nazi-propaganda, konden seksuele relaties de Duitse soldaat ondermijnen, zowel fysiek (geslachtsziekten) als mentaal: het zou de geest verzwakken en de *Kampfgest* aantasten.

Problematisch aan *Surviving Hitler and Mussolini* is dat Hitler en Mussolini op één lijn worden geplaatst. De vraag is of dat juist is; met uitzondering van de Balkan en Griekenland zuchtte Europa toch vooral onder de knoet van Hitler-Duitsland – zelfs voor grote delen van Italië gold dit vanaf 1943. Daarnaast blijft het dagelijks leven in Centraal en vooral Oost-Europa relatief onderbelicht. Daar is de autobiografische output beduidend geringer en het denken in kaders van goed en fout is er tot op de dag van vandaag dominant. Een fundamenteel probleem, dat in beide werken niet echt wordt opgelost, is de conceptuele vaagheid van het begrip dagelijks leven. Bovendien maken zowel het Franse als Europese perspectief duidelijk dat de geschiedenis van de oorlog zo langzamerhand is vergruisd tot de allerindividueelste motieven en overwegingen. En dan is het moeilijk algemene lijnen te ontwaren. Hier houdt de geschiedenis van het dagelijks leven, hoe herkenbaar geïndividualiseerd ook, iets onbevredigend.

Kristallnacht? Viel me niet op

Joachim Fest: *Onbeantwoorbare vragen*. Vert. Gerda Meijerink. De Bezige Bij, 256 blz. € 18,50.

Reputaties komen te voet en gaan te paard. Een uitzondering op deze regel is Albert Speer (1905-1981). Vlak na zijn dood kwamen er al barsten in Speers zelfontworpen spiegelbeeld van nettenazi. Er gingen zo'n 25 jaar en vele publicaties overheen voordat de spiegel versplinterde.

Twijfels over Speer waren er altijd al geweest, vanaf het proces in Neurenberg. Die twijfels werden zekerheden toen de jonge historicus Matthias Schmidt in 1982 aantoonde dat Speer de Berlijnse joden uit hun huizen had laten verdrijven, om ruimte te maken voor Hitlers megalomane bouwplan Germania. In de jaren negentig volgden belastende publicaties van de historici Gitta Sereny en Dan van der Vat. De openbare executie van Speer voor het grote publiek kwam vorig jaar met de televisieserie *Speer und Er*. De schijnwerpers werden gericht op alle hoekjes die Speer bij zijn leven zorgvuldig had afgedekt, zoals zijn medewerking aan een uitbreidingsplan van Auschwitz. In de door hem ondertekende documenten stonden de kosten voor lijkenkamers en crematoria gespecificeerd.

Dat was een hard gelag voor iedereen die door de 'gentleman-nazi' om de tuin waren geleid, en dat waren er velen. Dat de misdadiger Speer zolang de rol van boetvaardige, maar in wezen misleide functionaris had kunnen spelen, was gedeeltelijk te danken aan zijn bondgenootschap met een van de meest gerespecteerde historici van Duitsland: Joachim Fest. Deze was in 1966 aangezocht om samen met uitgever Wolf Jobst Siedler als Speers ghostwriter op te treden. Speer wist vanuit de Spandau-gevangenis vele briefjes te smokkelen met fragmenten van zijn levensverhaal. Fest en Siedler smeedden die notities aanen tot het goed lopend verhaal *Erinnerungen*. Interviews met Speer moesten de lacunes opvullen.

Aantrekken en afstoten

Speer en Fest hadden beiden belang bij de samenwerking. De medewerking van Fest kon Speers memoires geloofwaardigheid geven. En Speer was voor Fest de gedroomde informatiebron voor zijn Hitler-biografie. Het vorig jaar verschenen *Die unbeantwoorbaren Fragen* is een dagboekachtig verslag van de gesprekken die Fest en Siedler met Speer voerden voor de *Erinnerungen*.

Onbeantwoorbare vragen biedt tal van inkijkjes in de kleine groep rond Hitler en gaat uitgebreid in op de relatie van Hitler en Speer. Die had volgens Fest homo-erotische trekken. Een proces van beurtellings aantrekken en afstoten, waarbij Speer vaak de regie in handen had. Want Speer was een begaafd man voor wie Hitler grote bewondering had. En Speer buiten die positie uit.

Hoeveel Fest ook gelegen is aan een

Albert Speer in 1976 Foto NRC Handelsblad

voortzetting van de samenwerking, hij ziet het als 'verhorende interviewer' vooral als zijn taak dóór te vragen wanneer Speer zich op de vlakte houdt. Vooral diens neiging om steeds in algemene termen over schuld en berouw te praten zonder ooit specifiek te worden, wekt de irritatie van Fest en Siedler. Ze stuiten dan meestal al snel op een muur. En als Speer eenmaal zegt: 'Ik wil het niet', is hij zelden om te praten.

Pogrom

Meestal leggen de interviewees zich daarbij bij neer, maar niet altijd. Bij de passage waarin Speer beschrijft hoe hij tijdens de progrom van 9 november 1938 (*Kristallnacht*) langs de brandende synagoge in de Berlijnse Fasanenstrasse rijdt, staan ze erop dat hij beschrijft wat op dat moment zijn emoties waren. Ze riskeren een breuk, maar uiteindelijk geeft Speer toe. Hij belooft enkele regels te schrijven over wat hij voelde. Het resultaat was minimaal: hij ging aan het werk als iedere andere dag.

Die gevoelsarmoede, die afwezigheid van normale menselijke reacties, is de belangrijkste onbeantwoorbare vraag die Fest nog steeds bezighoudt. Die vraag hangt nauw samen met een andere: hoe kon iemand met Speers achtergrond zich met een dergelijk barbaars regime inlaten? Milieu en moraliteit hangen nauw samen voor een man als Fest die uit een *gubürgerlich*, anti-nazi gezin komt. Dat Speer, die ook uit de hogere burgerij kwam, zijn talent in dienst stelde van Hitlers vulgaire bruinheden, blijft voor Fest een raadsel.

Over Speer is nu inmiddels wel zo'n beetje alles bekend. Nieuwe feiten heeft *Onbeantwoorbare vragen* niet te bieden, maar wel een verdere inkleuring van de Speer-oor-leertijd. Waarom publiceerde Fest dit boek dan? Wil de historicus, wiens naam altijd verbonden zal blijven met Speers onverdiende rehabilitatie, zich excuseren? Gedeeltelijk, maar daarvoor moet je wel tussen de regels doorlezen. De interviews dienden oorspronkelijk ter verheldering van Speers uit de gevangenis gesmokkelde briefjes, die moesten uitmonden in de *Erinnerungen* en die als stof dienden voor de Hitler-biografie. Was hij destijds al van plan geweest om Speers biografie te schrijven, dan had hij 'ongetwijfeld' ook andere vragen aan hem gesteld, die meer met zijn ontwikkelingen, tegenstrijdigheden, motieven en maatstaven te maken hadden'. Fest zegt hier eigenlijk: 'dan had ik harder doorgevraagd'.

Ironisch genoeg precies wat Speer zichzelf altijd in het openbaar verweet als het om de Holocaust ging: 'Ik ben schuldig omdat ik niet genoeg heb doorgevraagd'.

Her is de vraag of een ander het in Fests geval beter had gedaan. Toen Matthias Schmidt in 1982 zijn onthullingen deed, had Fest geen moeite om toe te geven dat hij zich door Speer bedrogen voelde. Dat Speer dat bedrog zo lang overeind kon houden, had hij te danken aan zijn fenomenale geheugen, waardoor hij zichzelf nooit feitelijk tegensprak. Ook de hoogste rechter in Neurenberg had hem geloofd. Was Speer gaandeweg misschien ook zelf in zijn verhaal gaan geloven? Toen een Amerikaanse historicus in 1972 voor het eerst een zware verdediging tegen Speer uitte over zijn medewerking aan de Holocaust, probeerde Speer jarenlang bij het Bundesarchiv in Koblenz documenten boven water te krijgen die hem konden ontlasten. Fest komt er in zijn boek dus niet uit. 'Bij lieden als Speer kun je niets van hun gezicht aflezen, of althans het verkeerde', schrijft hij. 'Ze gooien een heel mensbeeld omver'.

ARNOUD VEILBRIEF

Canvas zendt vanaf di. 19/9 23.15 uur de driedelige docu-serie 'Speer und Hitler' uit.

Een klassieke strip-autobiografie

David B.: *Vallende Ziekte 1*. Atlas, 184 blz. € 19,90

Het heeft even geduurd, maar de Nederlandstalige vertaling van David B.'s (Pierre-François Beauchard) klassieke autobiografische strip over opgroei met een epileptische broer is nu een feit. Al eerder werd B.'s veelgeroemde boek in allerlei talen uitgegeven en de opvolger (*Babel*) verscheen enige tijd geleden al, maar nu kunnen we dus eindelijk lezen waarom *L'Ascension du haut mal* (zoals het oorspronkelijk heet) vaak in een adem wordt genoemd met Art Spiegelmans *Maus*.

Het oorspronkelijke zesluik wordt in twee kloekke bundels uitgegeven, waarvan dit het eerste deel is. We lezen hoe de jonge David, zijn broer Jean-Christophe en zus Florence opgroeien in de jaren zeventig. David heeft een levendige fantasie. Hij is vooral gek op oude verhalen over oorlog en leest en fantaseert over Tataren, Hunnen en de Eerste Wereldoorlog. Dat wordt aangevuld met herinneringen van zijn opa die nog gevogten heeft in 'La Grande Guerre'. Net als in zijn andere verhalen pakt B. stevig uit in de slachtpartijen. Zijn invloed op Marjane Satrapi

(*Persepolis*) wordt dan ineens overduidelijk. Ook zij gebruikt dikke lijnen, veel zwart-wit en soms een bijna middeleeuws gebrek aan perspectief.

Ondertussen gaat het slecht met zijn oudere broer. Zijn ziekte openbaart zich en de epileptische aanvallen worden steeds frequenter. Het hele gezin lijdt eronder. Niet alleen is buiten spelen dansen op een vulkaan geworden, ook de gezamenlijke maaltijden zijn zenuwslopend. Bovendien moet Jean-Christophe voortdurend naar allerlei ziekenhuizen en gespecialiseerde instellingen.

De stap tot hersenoperatie waar de chirurgicus zich duidelijk op verheugen, wordt niet genomen en de ouders wenden zich tot alternatieve therapeuten. De belangrijkste is Georges Oshawa, de grondlegger van de macrobiotiek. 'Meester N', zoals hij ook wel wordt genoemd weet Jean-Christophes ziekte te stabiliseren, maar dat is slechts tijdelijk. De familie brengt ondertussen hun zomervakanties in macrobiotische communes door. En dat zorgt voor hilarische anekdotes. Dat er in de jaren zeventig een hoop onzin is verkocht in communes en dat groepswang altijd leidt tot conflict wordt regelmatig ge-

Tekeningen uit besproken boek

toond (zoals in de film *Together*) en ook weer in *Vallende Ziekte*. Zo is er in een commune al snel sprake van een afsplitsing van aanhangers van de harde lijn. Zij willen niets liever dan vasten en vinden dat je minimaal honderd keer op een hap zilververlies moet kauwen.

Het gezin laat het allemaal over zich heen gaan, want het is hun laatste toelicht. Het gaat steeds slechter met Jean-Christophe wiens ziekte wordt verbeeld met een grote draak. Meester N. is een tjuiger en het gevecht tussen de visuele metaforen levert schitterende platen op. Soms wint de draak, soms wordt hij verslagen. Het is een eeuwigdurend gevecht, maar

steeds komt hij terug. David trekt zich steeds verder terug in een fantasiewereld en ontwikkelt zich als een stugge, gesloten jongen.

De avonturen van het ongelukkige gezin hebben tot frictie geleid tussen B. en zijn ouders, omdat zij het gevoel hebben dat ze belachelijk worden gemaakt. Gezien de latere passages over B.'s moeder die haar toelicht neemt tot spiritisten en een medium om contact met overledenen te krijgen, is dat is begrijpelijk. Maar de openheid van B. levert wel een schitterend en tragisch verhaal op dat terecht de status van klassieker heeft gekregen.

GERARD ZEEGERS

Tegen het Vierde Rijk

Gerard Aalders: *Operatie Safehaven*. Kruisocht tegen een Vierde Rijk. Boom, 432 blz. € 29,50

Op 10 augustus 1944 vond in hotel Das Rote Haus in Straatsburg een ontmoeting plaats tussen vertegenwoordigers van Krupp, Rheinmetall-Borsig, Messerschmitt en een aantal industriegiganten van nazi-Duitsland. Nu de oorlog verloren leek wilden zij Duitslands industriële kapitaal en kennis veiligstellen door het in het buitenland te 'verstopten'. Voor de stichting van een Vierde Rijk zouden in de toekomst dan de middelen voorhanden zijn.

Om dit streven tegen te gaan lanceerde de Amerikaanse overheid *Operatie Safehaven*. In zijn boek *Operatie Safehaven*, brengt de Nederlandse historicus Gerard Aalders nauwgezet in kaart hoe deze slag in de economische oorlog tussen de geallieerden en de nazi's is verlopen.

De auteur schreef eerder een trilogie over roof en rechtsherstel in Nederland tijdens WO II – *Roof, Berrood, Eksters* – en kwam bij zijn onderzoek regelmatig verwijzingen tegen naar *Operatie Safehaven*. Een monografie over het onderwerp ontbrak echter, en die lacune heeft hij nu opgevuld. Aalders' verhaal begint ruim

twee decennia vóór het uitbreken van WO II. Hij behandelt de Duitse pogingen tot *Tarnung*, of *cloaking* – het verhullen van de werkelijke eigenaar van een bedrijf – in het interbellum. De snelle Duitse herbevestiging deed de Amerikaanse regering vrezen dat dit ook na het einde van de nieuwe wereldoorlog kon gebeuren.

Toen de VS bij WO II betrokken raakten, trad president Franklin D.

Duitslands kapitaal moest snel nog worden 'verstopt'

Roosevelt hard op tegen de Duitse zakelijke belangen in zijn land. Veel van de banden tussen de Duitse en de Amerikaanse industrie werden blootgelegd. Roosevelt kreeg steun van de *liberals* in zijn regering, die zich eerder bezig hadden gehouden met het bestrijden van kartels in de VS. Amerikaanse industriëlen en medewerkers van het ministerie van Buitenlandse Zaken waren minder te spreken over dit optreden en de hieruit voortvloeiende *Operatie Safeha-*

ven. De diplomaten voorzagen vooral problemen met neutrale landen als Zweden; de industriëlen deden liever alsof het *business as usual* was.

Roosevelt overleed in april 1945, en toen het einde van de oorlog daar waren de criticasters van Safehaven aan de winnende hand. Niet een herrezen Duitsland, maar de Sovjet-Unie verscheen aan de horizon als de mogelijke aanstichter van een Derde Wereldoorlog. Als de Russen in de toekomst een halt moest worden toegevoerd was het niet opportuun Duitsland van al zijn industriële macht te ontdoen.

Aalders concludeert dat Safehaven een mislukking was. Duitsland was zijn industrie niet kwijtgeraakt. Paradoxaal genoeg werd het doel van de operatie wel bereikt: Duitsland was niet meer in staat een nieuwe oorlog te ontkenen.

'De geschiedenis van het gebruik van het kartel van IG Farben door de nazi's leest als een detective', schreef Roosevelt in 1944 aan zijn minister van Buitenlandse Zaken. Zo spannend is het boek van Aalders is niet geworden, daarvoor is de feitelijke achtergrond te groot. Maar de auteur is erin geslaagd een ingewikkelde materie helder voor het voetlicht te brengen.

BART FUNNEKOTTER